

Prehľadová práca

Humanistická psychoanalýza Ericha Fromma: základné koncepty v komparácii s klasickou psychoanalýzou

Dušan Fábik, Jana Fábiková

Súhrn

Autori prezentujú základné koncepty a diferenciatívne znaky humanistickej psychoanalýzy Ericha Fromma v porovnaní s klasickou psychoanalýzou. V úvode diskutujú o adekvátnosti využívania pojmu humanistická psychoanalýza a dokladajú jeho relevantnosť. Nasleduje šesť základných princípov humanistickej psychoanalýzy, ktorých koncepty prinášajú obmenu oproti klasickej psychoanalýze. Jedná sa o problém vlastnej existencie a slobody jednotlivca, existenčné potreby, dôraz na zrelosť osobnosti (charakter), kultúru ako základný faktor formujúci osobnosť (charakter), rast ako prirodzenosť človeka a nakoniec, svedomie ako integrujúca zložka osobnosti.

Kľúčové slová: Erich Fromm, humanistická psychoanalýza, problém slobody, existenciálne potreby, kultúra.

Summary

The authors present the basic concepts and differentiating features of Erich Fromm's humanistic psychoanalysis in comparison to classical psychoanalysis. In the introduction, the adequacy of the use of the term humanistic psychoanalysis is discussed and its relevance is demonstrated. The following are six basic principles of humanistic psychoanalysis, the concepts of which bring a variation from classical psychoanalysis. These are: the problem of one's own existence and freedom, existential needs, emphasis on the maturity of the personality (character), culture as a basic factor shaping personality (character), growth as a human nature and finally, conscience as an integrative component of personality.

Key words: Erich Fromm, humanistic psychoanalysis, problem of freedom, existential needs, culture.

Úvod

Erich Fromm (1900-1980) bol významný, pôvodom, nemecký psychoanalytik a jeden z najpoprednejších humanistov 20. storočia. Vo svojej vedeckej dráhe prešiel od záujmu o klasickú psychoanalýzu až k vlastnému prístupu psychoanalýzy skúmajúcej ľudské bytie v kontexte existenciálnych a sociálnych faktorov spoločnosti. Jeho teóriám a prístupu prislúchali mnohé názvy, ako kultúrna psychoanalýza, neofreudizmus či humanistická psychoanalýza. Mnohí autori podporujú pojem humanistická psychoanalýza (napr. Merkur, 2010; Ryckman, 1989), pričom Fromm samotný je považovaný za hlavného predstaviteľa¹. K preferencii termínu humanistická psychoanalýza nás navádza aj samotný Fromm.

Z jeho knihy *Lidské srdce* (1969, s. 8-9) sa dozvedáme, že ho nikdy neuspokojovalo označenie "príslušníka novej školy, či už sa jej hovorí kultúrna škola alebo neofreudizmus". Sám uvažuje, že pre poznatky psychoanalýzy, pôvodne skoncipované filozofickým referenčným systémom mechanického materializmu, vytvoril filozofický rámec dialektického humanizmu, do ktorého zasadzuje svoje myšlienky. Ďalej sa zdôveril so svojím plánom uverejniť obsažné dielo pojednávajúce "o terapii humanistickej psychoanalýzy", čo nás nabáda k dôvere využívania pojmu humanistická psychoanalýza.

V kontexte vzniku prístupu Ericha Fromma je významným míľnikom rok 1963, kedy Fromm prednášal na tému *Humanizmus a psychoanalýza* a ucelene "predstavil svoju humanistickú psychoanalýzu" (Funk, 1994, s. 103). V tejto prednáške označil humanizmus za "vieru v človeka, v jeho neustálu možnosť rozvíjať sa do vyšších štádií, v jednotu ľudskej rasy, v toleranciu a mier, a v rozum a lásku ako sily umožňujúce osobe realizovať samého seba, stať sa tým, čím môže byť"² (Fromm, 1963, s. 1). Vďaka analýze historických kontextov

Katedra psychológie a patopsychológie, FF UK, Bratislava
Adresa pre korešpondenciu: PhDr. PaedDr. Dušan Fábik, PhD.,
 Katedra psychológie a patopsychológie, Moskovská 3,
 811 08 Bratislava
 E-mail: dusan.fabik@centrum.sk

¹ Medzi ďalšími predstaviteľmi sa spomína Karen Horneyová (1882 - 1952) či Harry Stack Sullivan (1892-1949).

² v orig. "...faith in man, in his possibility to develop to ever higher stages, in the unity of the human race, in tolerance and peace, and in reason and love as the forces which enable man to realize himself, to become what he can be."

humanizmu definoval jeho najdôležitejšiu myšlienku tým, že v každom jednotlivcovi je obsiahnuté celé ľudstvo - jeden človek predstavuje všetkých ľudí, ktorí sú si rovní vo svojich základných ľudských kvalitách. Následne vysvetlil aj vzťah humanizmu a psychoanalýzy cez ľudské spolunažívanie v rôznych kultúrach.

Podľa Fromma (1963) žije človek vždy v konkrétnom duchu spoločnosti. Môže sa jednať o kmeň agresívnych bojovníkov, mierumilovne nažívajúcich roľníkov či moderných priemyselných robotníkov. Pokiaľ chce s nimi nažívať, musí s nimi žiť v spoločnosti, a každá spoločnosť preto formuje energiu človeka takým spôsobom, že sama osoba chce robiť presne to, čo musí. Potreby spoločnosti sa teda transformujú do osobných potrieb jedinca a formujú sociálny charakter. V jednoduchosti to znamená, že v spoločenstve bojovníkov musí jedinec chcieť útočiť a zabíjať, v spoločnosti roľníkov zase spolupracovať a zdieľať, v priemyselnej spoločnosti pracovať, mať disciplínu, byť ambicióznym, chcieť míňať a konzumovať. Spoločnosť však formuje sociálny charakter nielen stimuláciou určitých snáh, ale aj potláčaním tých tendencií, ktoré sú v rozpore so sociálnymi vzormi. Napríklad, v priemyselnej spoločnosti sa nekladie dôraz na súcit a solidaritu s druhými. Vo výsledku preto, to čo je nevedomé a vedomé závisí od štruktúry spoločnosti a myšlienok či pocitov, ktoré produkuje. Človek v každej kultúre má mnoho potencialít: je archaická bytosť, dravé zviera, kanibal aj existencia so schopnosťou rozumu, lásky a spravodlivosti. Obsahom nevedomia teda nie je dobro alebo zlo, racionálne alebo iracionálne, ale oboje, a všetko je to ľudské. Nevedomím je celý človek (mínus uvedomovaná časť človeka, ktorá zodpovedá spoločnosti, v ktorej žije). Urobiť z nevedomého vedomé a zažiť svoje nevedomie znamená, že sa poznám ako ľudská bytosť, že viem, že v sebe nesiem všetko ľudské, že mi nič nie je cudzie. Táto skúsenosť môjho nevedomia je skúsenosťou ľudstva, ktorá mi umožňuje povedať každému človeku "ja som ty". Chápem ťa vo všetkých твоjich kvalitách, добрote, zlosti aj šialenosti, pretože to všetko je aj vo mne (Fromm, 1963). Dokážem "precítiť aké je to byť schizofrenický, depresívny, sadistický, narcistický, či na smrť vystrašený, napriek tomu, že to pociťujem v menších dávkach" (Fromm, 2015, s. 46). Z tejto skúsenosti vyplýva ďalej nielen tolerancia voči ľuďom, ale najmä schopnosť analytika porozumieť pacientovi. Môže síce vedieť o pacientovi veľa, ale bude ho poznať a rozumieť mu, až keď v sebe nájde všetky tendencie a túžby, ktoré sa snaží objaviť v pacientovom nevedomí (Fromm, 1963).

Základné koncepty Erica Fromma

Skrátením predchádzajúceho úvodu môžeme povedať, že humanistická psychoanalýza miesto sústredenia sa na pudový život človeka a zázemie rodičov tvrdí, že "špecifické podmienky ľudskej existencie a štruktúra spoločnosti majú podstatnejší význam než rodina a že vášne motivujúce človeka nie sú v podstate pudy, ale "druhá prirodzenosť"³ človeka, vytvorená vzájomným pôsobením existenciálnych a sociálnych podmienok" (Fromm, 1992, s. 60). Fromm tak okrem

bežných psychologických premenných formujúcich osobnosť zdôrazňuje aj úlohu politických, náboženských, ekonomických, sociologických a antropologických faktorov. Práve tento "viacúrovňový prístup k porozumeniu osobnosti robí Fromma a jeho humanistickú psychoanalýzu jedinečnou"⁴ (Ryckman, 1989). Zároveň nemožno poprieť, že vo viacerých ohľadoch zostáva pohľad humanistickej psychoanalýzy na fungovanie osobnosti blízky Sigmundovi Freudovi a jeho klasickej psychoanalýze. Humanistická psychoanalýza sa taktiež zameriava na minulé zážitky raného detstva či podporuje význam voľných asociácií alebo výklad snov.

V tomto príspevku je však pozornosť upriamená práve na špecifické oblasti humanistickej psychoanalýzy, ktoré ponúkajú odlišný psychoanalytický náhľad na osobnosť človeka a jeho psychodynamické fenomény ako klasická psychoanalýza. Cieľom práce teda nie je komplexný prehľad humanistickej psychoanalýzy Erica Fromma, skôr jej konkrétne **diiferenciačné znaky**, ktoré môžu byť pre každého psychoanalytického či humanisticky orientovaného odborníka poznatkovým obohatením. Spolu bolo vytvorených šesť základných bodov.

Humanistická psychoanalýza dáva do popredia problém vlastnej existencie a slobody

Humanistická psychoanalýza Erica Fromma (1967) vychádza z tvrdenia, že veľká časť psychodynamických fenoménov človeka nie je vysvetliteľná len silou pudov. Vysvetľuje, že hoci môže byť sexuálny pud plne ukojený a všetky fyziologické potreby uspokojené, človek sám stále nemusí byť spokojný. Na rozdiel od zvierat, tým nie sú najnaliehavejšie problémy človeka vyriešené, ale práve začínajú. Človek totiž oplýva omnoho vyššími potrebami - usiluje o moc, lásku alebo zničenie, nasadzuje svoj život za náboženské, politické alebo humanistické ideály, a toto úsilie je tým, čo ho vytvára a charakterizuje.

Fromm (2019) odvodil koncepciu podstaty človeka založenú na vyšších ľudských potrebách od procesu ľudskej evolúcie na základe zmiešania dvoch základných biologických podmienok. Prvou z nich je stále klesajúci vplyv inštinktov na správanie človeka. Ďalším trendom je narastanie mozgu a najmä mozgovej kôry, vďaka čomu sa stal človek jediným živočíchom so sebauvedomením a plným uvedomením si ostatných objektov.

Existencia sebauvedomenia zároveň postavila jednotlivca pred voľbu vlastnej aktivity. U zvierat existuje reťaz pudových reakcií, ktoré zastavia napätie vytvorené stimulom. Pri človeku je táto reťaz prerušená. Stimul síce existuje, ale spôsob jeho uspokojenia sa môže zabezpečiť rôznymi spôsobmi. Namiesto inštinktívnej činnosti, ktorá je typická pre zvieratá, človek mení rolu voči prírode z pasívneho a stáva sa aktívnym - tvorí (Fromm, 2014). Je ako vrtoch prírody, je s ňou skutočnými existenciálnymi podmienkami spätý, ale vďaka daru rozumu ju presahuje (Fromm, 1994). Uvedomovanie si možnosti voľby, seba samého ako tvorcu života a dosiahnutie určitej miery slobody je proces prebiehajúci na historickej, vývinovej aj vývojovej úrovni. Dôsledkom slobody jedinca

³ Pod "druhou prirodzenosťou" Fromm rozumie psychologické tlaky spoločnosti formujúce osobnosť človeka.

⁴ ang. "... multilevel approach to the understanding of personality that makes Fromm and his humanistic psychoanalysis unique."

v (najmä modernej) spoločnosti však zostáva pocit izolovanosti, bezmocnosti, a preto tiež pocit hlbokéj úzkosti. Osamotenie človeka prináša otázky o zmysle života, nárast strachu a submisivity (Fromm, 2014). Jeho existencia sa stáva problémom, čo musí vyriešiť, a pred ktorým nemôže uniknúť. Tento existenciálny problém má za následok trvalý stav vnútornej nerovnováhy, ktorá môže byť pomerne dlhodobá, pokiaľ človek s podporou svojej kultúry nenájde primeraný spôsob ako zvládnuť problémy svojej existencie (Fromm, 2019).

Fromm (1992) upozorňoval, že spoločnosť a najmä západná kultúra však poskytuje nesprávne odpovede na existenciálne problémy ľudí. Človek síce vytvoril úžasné veci, ale život sám nenaplnil šťastím, bratstvom či spokojnosťou, ale duchovným chaosom a zmätkom (Fromm, 2003). So vzrastajúcou úlohou strojov a zmenou v ideál konzumu bola nahradená otvorená osobná poslušnosť nejakej konkrétnej osobe (napríklad v 19. storočí kráľi) podrobením sa organizácii: nekonečným výrobným pásom, gigantickým podnikom, vládam nahovárajúcim ľuďom, že sú slobodní, a že všetko čo robia je v ich záujme. Avšak práve vinou gigantickéj moci a rozmeru byrokracie štátu či priemyslu sa stal jedinec bezmocnejším než kedykoľvek predtým, hoci si svojej bezmocnosti nie je vedomý. Typickým riešením existenciálneho problému sa stalo vytváranie iracionálnych túžob a ilúzií (materializmus, lakomosť, narcizmus atď.) alebo ideológií a radikálnych skupín, prítlúčaním ku ktorým sa ľudia dobrovoľne zbavujú vlastnej slobody a nevedome tak riešia svoj existenciálny problém osamelosti a bezmocnosti (Fromm, 1992). Celá spoločnosť sa posunula k vlastníckej orientácii charakterizovanej lačnosťou po peniazoch, sláve či moci, tzv. modus mať, na úkor aktívneho a tvorivého užívania vlastných ľudských síl, tzv. modus byť (Fromm, 1994). Nadvláda chtivosti a putá ilúzie, ktorými ľudia naplňuje sugestívny aparát spoločnosti, spútali ľudí dokonalejšie než putá. Fromm preto prirovnával dnešných ľudí k otrokom bez pút, ktorí len žijú v ilúzii o slobode. Vytrvalo presadzoval myšlienku vnútorného, humanistického oslobodenia a odmietnutie manipulatívnych tendencií a falošných hodnôt v spoločnosti (Fromm, 1992).

Humanistická psychoanalýza definuje človeka v kontexte existenciálnych potrieb

Existenciálny problém vyplývajúci zo slobody človeka produkuje potreby, ktoré ďaleko prevyšujú potreby jeho animálneho pôvodu (Fromm, 1967). Objavujú sa existenciálne potreby, ktorých uspokojenie vedie k riešeniu tohto problému. Pre všetkých ľudí sú spoločné a ich naplnenie je nevyhnutné pre zachovanie duševného zdravia človeka. Fromm (2019) rozlíšil tieto existenciálne potreby:

- orientačného rámca a oddanosti – túžba človeka mať nejaký pevný, oporný bod (oddanosť Bohu, pravde a láske alebo naopak modlám deštruktívnych idolov);
- zakorenitosti – túžba vytvárať vzťahy (láska a láskavosť alebo naopak závislosť, narcizmus, sadizmus, masochizmus);

- jednoty – túžba po pocite jednoty v sebe samom (solidarita, bratstvo alebo alkoholizmus či užívanie drog);
- výkonnosti – túžba pocitu vlastnej identity a vôle (uspokojená láska, tvorivou prácou alebo naopak sadizmom a deštruktívnosťou);
- vzrušenia a stimulácie – človek potrebuje určité množstvo vzrušenia a stimulácie (záujem o ľudí, prírodu, umenie alebo naopak chamtivé úsilie o nové potešenia).

Všimnime si, že každá existenciálna potreba a jej uspokojenie má svoju pozitívnu aj negatívnu podobu. Prvou odpoveďou na otázku existenciálnych potrieb je odpoveď regresívna (Fromm, 1969), ktorá nastáva ak ekonomické, spoločenské alebo politické podmienky neposkytujú základ pre realizáciu individuality a zo získanej slobody sa stáva neznesiteľné bremeno. Vynárajú sa pochybnosti zo spôsobom života, jeho zmyslom a smerom (Fromm, 2014). Vtedy jedinec volí riešenie vedené návratom k animálnej existencii, do stavu predindividuácie a úteku od toho, čo je špecificky ľudské (Fromm, 1969). Objavujú sa mohutné tendencie k podrobeniu sa (napr. sadomasochizmus⁵), konformite s ostatnými či k akémukoľvek vzťahu k ľuďom alebo svetu, kde je predpoklad k zníženiu existenciálnej neistoty, hoci aj za cenu straty slobody, napr. ideológia nacizmu (Fromm, 2014).

Druhou možnosťou je riešenie progresívne spočívajúce v rozvoji všetkých ľudských síl a ľudskosti v sebe. Tento cieľ, stať sa plne ľudským a tak získať späť stratenú harmóniu, bol vyjadrený v histórii v rôznych symboloch. Pre faraóna Achnatona bol cieľ symbolizovaný Slnkom; u Mojžiša neznámy Boh dejín, čínsky filozof Lao-c' nazýval tento cieľ Tao, Buddha ho vyjadril symbolicky ako Nirvánu atď. Vo všetkých týchto kultúrach bol však cieľ podstatou rovnaký: vyriešiť problém existencie progresívnym spôsobom (Fromm, 1969). Fromm (2014) vyzdvihuje ako progresívne riešenie a kladie na prvé miesto seberealizáciu dosiahnutú realizáciou celej ľudskej osobnosti, aktívnym vyjadrením citových a intelektuálnych potencialít. Základom je spontánna aktivita celej integrovanej osobnosti, vďaka ktorej môže jednotlivec prekonať hrôzu samoty bez obetovania integrity. V tejto spontánnej seberealizácii sa osoba zjednocuje so svetom, teda človekom, prírodou aj sebou. Spontaneita upevňuje individualitu jednotlivca a on a svet sa stávajú súčasťou štruktúrovaného celku. Miznú pochybnosti o svete aj o zmysle života. Popritom individualita človeka zostáva nielen nedotknutá, ale stáva sa dokonca silnejšia a pevnejšia. Sila Ja je teda v aktivite, pretože len tie hodnoty, ktoré sú výsledkom vlastnej aktivity, dávajú nášmu Ja silu a vytvárajú základ integrity. Osoba si uvedomuje samého seba ako aktívne a tvorivé individuum a zisťuje, že jestvuje len jeden zmysel života: prežívať ho. Spontánnosť či vznik vlastného Ja je však možné dosiahnuť len úplným oslobodením sa od iracionálnych autorít, iracionálnej viery a v spoliehaní sa na morálne normy a vlastný rozum. Práve vo vnútornom oslobodení vidí Fromm jeden zo základných konfliktov ľudského bytia, ktorý preukázal v reinterpretácii mýtu o Oidipovi (1970) či Starého zákona (1993).

⁵ V podaní Fromma sa jedná o nesexuálny rys osobnosti charakterizujúci postoj jedinca k autorite. Osoba miluje autoritu a má tendenciu sa jej podriaďovať, súčasne však chce byť sama autoritou a podriaďovať si druhých.

Za hlavnú zložku spontánnosti považuje Fromm lásku, pričom spomína aj prácu. Práca ako tvorba, nie ako prostriedok úteku pred osamelosťou, zjednocuje človeka s prírodou (Fromm, 2014), avšak nezjednocuje človeka s človekom (Fromm, 2006). Až láska samotná je schopná zjednocovať ľudí a prekonávať pocit izolácie a odlúčenosti (Fromm, 2006). V tomto význame lásky sa Fromm významne vzdialil klasickej psychoanalýze, v ktorej bola láska Freudom (1996) definovaná ako energia pudov a takmer úplne stotožnená s pojmom libido. Pojem láska považoval Freud v podstate (1989, s. 31) len za "jazykovú konvenciu". Je na škodu, že do dnešných dní sa nestretávame s psychoanalytickými prípadovými štúdiami, ktoré by láske prisudzovali hlbší existenciálny či duchovný význam, pričom sa o nej takmer výlučne konštatuje len v súvislosti s obrannými mechanizmami (napr. idealizácia, racionalizácia či intelektualizácia). Fromm však pravej láske, nie symbiotickej⁶, prisudzoval v živote človeka mimoriadnu hodnotu a dokonca svoju analytickú terapiu definoval ako snahu pomôcť pacientovi rozvinúť schopnosť milovať iných aj seba (Fromm, 2003).

Humanistická psychoanalýza venuje hlavnú pozornosť zrelej osobnosti (charakteru)

Fromm (1967) si všimol, že klasická psychoanalýza Sigmunda Freuda a jeho žiakov podala bohatú analýzu neurotického charakteru⁷, avšak charakter zdravej a zrelej osoby, označený Freudom ako charakter genitálny, zostal vágnou a abstraktnou predstavou. Poznatky nevedli k hlbšej analýze ako k záveru, že jedinec s touto charakterovou štruktúrou sa vyznačuje sexuálne aj spoločensky normálnym správaním. Fromm (1967) ďalej upozornil, že klasická psychoanalýza obohatila naše vedomosti o človeku, avšak nerozšírila poznatky o tom, ako by mal človek žiť a ako by mal jednať. Psychoanalýza len uviedla, že hodnotiace súdy a etické normy sú racionalizovaným výrazom iracionálnych - a často nevedomelých - priání a obáv, a tým pádom si nemôžu nárokovať na objektívnu platnosť. Prehliadla však, že ľudskú osobnosť nemožno pochopiť, pokiaľ nenahliadame na človeka v jeho úplnej celistvosti, ktorá zahŕňa aj jeho potrebu nájsť odpoveď po zmysle bytia a nájsť normy, podľa ktorých by mal žiť. Tým, že sa stal človek pánom prírody, stal sa človek taktiež otrokom stroja, ktorý sám stvoril. Nevie ako má žiť a ako môže uvoľniť obrovské sily, ktoré v ňom driemu. Všetky tieto pocity a ich konflikty vytvárajú pochybnosti o spôsobe života, ľudskom rozume, etických normách a vedú k morálnemu zmätku. Človek zostáva bez hodnôt a noriem a stáva sa ľahkou korisťou systémov, ktoré sú založené na iracionálnych hodnotách (mocní vodcovia, materiálne úspechy, požiadavky štátu).

Pokrok psychológie vidí Fromm (1967) v tradícii humanistickej etiky, ktorej hlavným predmetom má byť (cnostný) charakter. Samotný charakter poníma Fromm (2019) ako špecifickú štruktúru, v ktorej je organizovaná ľudská energia dôležitá pri dosahovaní cieľov. Napríklad lakomec nerozmýšľa o tom, či by mal šetriť alebo míňať. Je vedený sám sebou k tomu, aby hromadil. Naopak láskyplný charakter smeruje k láske a k tomu, aby sa o ňu delil. Preto hovoríme, že osoba

koná "inštinktívne", pokiaľ koná v súlade so svojím charakterom.

Vrcholom plne rozvinutého charakteru a ideálom humanistickej etiky sa stáva produktívny charakter, ktorý definoval Fromm (1967) ako schopnosť človeka využiť svoje vnútorné sily a uskutočniť možnosti, ktoré v ňom driemu. Najdôležitejším predmetom produktívnosti je teda človek sám. Taký človek je slobodný a nie je závislý na nikom, kto jeho sily kontroluje. Okrem iného to znamená, že je riadený rozumom, pretože zhodnotiť svoje sily môžeme jedine vtedy, keď vieme, čo sú, ako by ich bolo treba využiť a k čomu majú slúžiť. Produktívny charakter sa vyznačuje produktívnou láskou, humanistickým svedomím či racionálnou vierou. Pokiaľ je rodina láskavá, môže sa vytvárať produktívny charakter; v neadekvátnych podmienkach sa môže vyvíjať neproduktívny charakter.

Vo vzťahu k etike priniesol Fromm (1969) aj ďalšie rozlíšenie charakterovej orientácie. Dobré je to, čo podporuje život, t.j. biofilná orientácia; zlé je to, čo ho ničí, t.j. nekrofilná orientácia. Základom biofilnej orientácie je láska k životu vyjadrená v celkovom spôsobe bytia. Pri plnom rozvinutí sa prejavuje v tvorivej orientácii a rastom vo všetkých možných oblastiach. Dáva prednosť konštruovaniu a vytváraniu nového pred zachovávaním starého stavu. Chce pretvárať a ovplyvňovať láskou a rozumom. Čo sa týka pojmu nekrofilia, tak ten využíval Fromm v širšom rozsahu ako len k označeniu sexuálnej perverzie vyznačujúcej sa erotickou priťažlivosťou k mŕtvemu telu. Nekrofilná osoba vyznačujúca sa láskou k smrti je priťahovaná všetkým, čo nie je nažive – teda mŕtvolami, hnílobou, ale aj technológiami či minulosťou. Má záľubu v ovplyvňovaní ľudí pomocou sily, väčšinou je chladná a odmeraná. Rovnako ako charakterové prejavy produktívnosti či neproduktívnosti je aj rozvoj biofilnej, resp. nekrofilnej orientácie závislý hlavne na rodinnom prostredí.

Fromm sa pri opise vývinu charakteru výrazne odlišil od klasickej psychoanalýzy, ktorá považovala za podstatu charakteru, resp. osobnosti, sexuálny pud (libido) a jeho rôzne formy (Freud, 2001). Podľa Fromma (1967) spočíval vlastný základ charakteru v asimilačnom procese a procese zospoločenšenia. Asimilačný proces znamená osvojovanie si vecí a asimiláciu s nimi; a zospoločenšenie zase odkazuje na bytie vo vzťahu s ostatnými. Tieto dva spôsoby akými sa človek dostáva do vzťahu k svetu tvoria v rôznych svojich podobách jadro charakteru. Asimilačný proces môže mať napríklad podobu osvojenia si vecí tým, že ich jedinec prevezme z vonkajších zdrojov alebo tým, že ich vyrobí vlastnou silou. Zospoločenšenie ako bytie vo vzťahu môže mať podobu milovania, nenávidenia, súťaženia, spolupráce atď. Obidve podmienky vytvárajú základnú formu charakteru slúžiacemu ako náhrada zvieracieho aparátu pudov, ktoré človeku do značnej miery chýbajú. V podobe charakteru umožňujú svojmu nositeľovi jednať a oslobodzujú ho od bremena robiť vždy nové a premyslené rozhodnutia.

⁶ Fromm rozlišuje pasívnu formu symbiotickej lásky, ktorá spočíva v podriadení sa, a aktívnu, ktorá predpokladá ovládanie vo vzťahu.

⁷ Keď Fromm bilancuje klasickú psychoanalýzu a svoj vlastný prístup využíva pojmy charakter a osobnosť ako synonymá.

Humanistická psychoanalýza definuje kultúru ako základný faktor osobnosti (charakteru)

Významný rozdiel medzi klasickou psychoanalýzou a humanistickou je aj vo vzťahu jedinca a kultúry. Klasická psychoanalýza vychádzala z predstavy, že človek disponuje "antisociálnymi a antikulturálnymi tendenciami" (Freud, 1989, s. 277-278), ktorých podstatu vytvára pudová energia. Spoločnosťou je "šťastí vytesnená, z druhej ju však využíva k novým účelom" (Freud, 1969, s. 430). Tie spočívajú v premene (sublimácii) v kultúrne hodnotné úsilie, ktoré je základom ľudskej kultúry. Medzi pudovým uspokojením a kultúrou teda existuje negatívny vzťah: čím ľudia viac potláčajú, tým sa buduje viac kultúry (a vzniká väčšie riziko pre neurotické stavy). Vzťah jedinca k spoločnosti je statický a esenciálny. Fromm však hovoril aj o vášniach, ktoré sú produktom spoločenského procesu a nie sú pevnou súčasťou biologickej ľudskej prirodzenosti, napr. láska, nenávisť, moc. Tie potom spätne pôsobia na kultúru. Vzťah jedinca ku kultúre je preto dynamický a spoločnosť má nielen potláčaciu, ale aj tvorivú funkciu (Fromm, 2014).

Tvorivá funkcia spoločnosti spočíva aj vo formovaní charakteru jedinca. Charakter dieťaťa je formovaný charakterom rodičov a vyvíja sa v súlade s ním, avšak rodičia a ich výchovné metódy sú determinované spoločenskou štruktúrou ich kultúrneho prostredia. Tým, že sa dieťa prispôsobuje svojej rodine, získava charakter, ktorý ho neskôr uspošobuje pre jeho úlohu v spoločenskom živote. Osoba si osvojuje ten charakter, ktorého jadro zdieľa s väčšinou členov rovnakej spoločenskej triedy alebo kultúrnej oblasti (Fromm, 1967). Tak sa spôsob života určený ekonomickým systémom stáva primárnym faktorom určujúcim celkovú štruktúru charakteru, pretože potreba sebazáchovy a spoločenského života núti osobnosť prijať podmienky spoločnosti (Fromm, 2014). Kultúra teda formuje "charakter svojich členov takým spôsobom, aby chceli robiť, čo musia robiť"⁸ (Fromm a kol., 1960, s. 103). Napríklad v 19. storočí boli potrební šetriaci ľudia, pretože kumulácia kapitálu v danej dobe vyžadovala ľudí, ktorí šetřili a chceli šetriť. V súčasnosti sú zase potrební ľudia, ktorí utrácajú, sú ochotní sa predávať, byť na trhu, a preto sa produkujú ľudia s marketingovým zameraním (Fromm, 2015). Samozrejme, to neznamená, že sa osobnosť nemôže snažiť realizovať isté ekonomické a politické zmeny, avšak osoba sama je utváraná osobitým spôsobom života v ranom detstve prostredníctvom rodinného prostredia, ktoré predstavuje všetky typické rysy daného spoločenstva alebo triedy (Fromm, 2014). Väčšina členov jednej spoločenskej triedy alebo kultúrnej oblasti má preto spoločné charakterové prvky, takže sa dá hovoriť o "sociálnom charaktere". Môžeme však aj pozorovať individuálny charakter, ktorým sa vnútri rovnakého kultúrneho okruhu líši jeden človek od druhého. Tieto rozdiely vyplývajú v rozdieloch osobnosti rodičov, v psychických a materiálnych rozdieloch sociálneho okolia, ale aj konštitučnými rozdielmi každého jedinca (Fromm, 1967).

Samotná kultúra ovplyvňuje aj mnohé psychologické fenomény, vrátane sebaobrazu, sebahodnoty či psychopatológie. Predstavme si osobu, ktorá nedosiahne svoju úplnú osobnostnú zrelosť a skutočný pocit samej seba. Mohli by sme

predpokladať, že tento defekt a zároveň cieľ prirodzený každému človeku, osobnosť hlboko ovplyvní a diskvalifikuje v spoločenskom živote. Pokiaľ však tento cieľ nedosiahne väčšina členov spoločnosti, ide o jav sociálne ovplyvneného defektu. Jediniec sa oň delí s mnohými inými, čím nie je ohrozená jeho istota tým, že je iný ako ostatní. V skutočnosti môže kultúra z tohto deficitu urobiť dokonca cnosť a tak poskytnúť jedincovi zvýšený pocit úspechu (Fromm, 1967). Vezmime si Frommov konkrétny príklad (2009) s človekom, ktorý jedná ako automat, nikdy neprežije to, kým je, jeho umelý úsmev nahrádza skutočný smiech a nezmyselné táranie nahrádza reálne zdieľanie. Tento človek trpí nedostatkom spontánnosti a individuality, avšak nijako sa nelíši od miliónov ďalších ľudí. Kultúra, v ktorej žije, mu dodáva model umožňujúci žiť s poruchou bez toho, aby bol chorý. Jedná sa o stav patológie normality. Podobný príklad uvádza Fromm (1969) aj v kontexte kultúry teutonických Berserkov, kde by mohol byť zdravým človekom len ten, kto je schopný si počínať ako dravé zviera. Rovnaký človek by bol v súčasnej kultúre psychotikom. V danej kultúre sa však osoba necíti izolovaná, ale je naopak podporená všeobecným súhlasom. Fromm (2003) vysvetľoval, že pokiaľ určitú, hoci aj iracionálnu orientáciu zdieľa dostatočne veľká masa ľudí, jednotlivec získava pocit jednoty s druhými a značnú dávku bezpečia a stability. Presvedčivým dôkazom sú prípady masového šílenstva, napr. vo forme nacizmu. Ak sa dostane nejaký smer k moci, milióny ľudí v neho radšej uveria, než aby sa cítili vyčlenení zo spoločnosti či perzekvovaní.

Fromm (1992) upozorňuje, že tento vzťah platí aj naopak, a síce, povrchná spoločnosť môže spraviť zo zrelej osobnosti neurotika. V tejto súvislosti dodáva smutný predpoklad. Človek, ktorý sa neodcudzil úplne, zostal senzitívny a schopný cítiť, nestratil zmysel pre dôstojnosť - skrátka kto zostal človekom - si nemôže pomôcť, aby sa necítil osamelý, izolovaný, bezmocný v súčasnej spoločnosti. Nezriedka bude trpieť neurózou, vyplývajúcej zo situácie zdravého človeka žijúceho v nezdravej spoločnosti. Fromm (2014) veľmi dobre rozpoznal, že stav samotnej neurózy vo výsledku napovedá len veľmi málo o zrelosti osobnosti a dodáva, že človek, ktorý je normálny v chápaní dobrej adaptácie, je často v kontexte ľudských hodnôt dokonca menej zdravý než neurotik. Často je prispôbený len preto, že sa vzdal svojho vlastného Ja, aby sa stal osobou, o ktorej sa domnieva, že sa od neho žiada.

Naopak, jedinca, ktorí majú rozvinuté zjavné symptómy, dávajú najavo, že ich ľudské schopnosti úplne nevyhasli. Niečo sa v nich búri a vyvoláva konflikt. Nie sú teda viac chorí, než tí, ktorí sa dokázali prispôbiť dokonale. Z ľudského hľadiska môžu byť dokonca zdravší. Z toho dôvodu kritizuje psychoanalytickú liečbu, ktorej cieľom je prispôbiť jedinca väčšinovým vzorcom jednania, čím sa nerozvíja morálna a intelektuálna integrita jedinca (Fromm, 2003). Fromm (2015) vidí riešenie v kultúre, ktorej hlavným cieľom je úplný rozvoj ľudí, nie vecí, ani produkcie majetku alebo bohatstva. Je nevyhnutné vytvoriť normu, kde môže každý človek dosiahnuť plný rozkvet a úplné obživenie.

⁸ v orig. "...character of its members in such a way that they want to do what they have to do..."

Humanistická psychoanalýza badá prirodzenosť človeka v jeho raste

Fromm (1968, s. 69) vyjadroval presvedčenie, že ľudská prirodzenosť je "primárne založená na potrebe človeka vyjadrovať svoje schopnosti vo vzťahu k svetu"⁹ a snahe rásť. V prípade, že je však človek izolovaný, premnožený pochybnosťami či pocitmi osamelosti a bezmocnosti, potom je pudený k deštruktivite, ktorá je výsledkom zmarenia zmyslovej, emočnej a intelektuálnej rozpínavosti jedinca, teda zablokovanvej produktívnej energie (Fromm, 2014). Fromm (1967) využíva analógiu so stromom, ktorý potenciálne existuje v semene - neznamená to však, že z každého semena sa strom aj musí vyvinúť. Zo semena vyrastie strom len v špecifických podmienkach nevyhnutných pre jeho rast. Ak je pôda napríklad príliš mokrá, a preto nevhodná, semeno nevyklíči, ale zhnije. Môžeme povedať, že semeno vlastní dva druhy potencialít: prvotná, ktorá sa aktualizuje len v nutných podmienkach a sekundárna, aktualizovaná vtedy, ak sú podmienky v kontraste existenčným potrebám. Fromm uvažuje o deštruktivnosti ako sekundárnej potencialite človeka, ktorá sa aktualizuje len vtedy, ak sa človeku nepodarí pod vplyvom mrzaciacich podmienok prostredia uskutočniť prvú potencialitu. Každá neuróza je podľa neho výsledkom konfliktu medzi vrozenými schopnosťami človeka a tými silami, ktoré znemožňujú ich rozvoj.

Naopak, Freud (2005) uvažoval, že deštruktivnosť je vrozená všetkým ľudským bytostiam ako jedna z primárnych potencialít človeka. Vytvoril hypotézu dvoch základných pudov: pudu smrti, ktorého hlavnou úlohou je navrátiť organický život naspäť do neživého stavu a pudu života, ktorého cieľom je zjednocovanie elementov, do ktorých je v čoraz komplikovanejších útvarov rozptýlená živá substancia. Predpokladal, že inštinkt smrti je vlastný všetkým živým organizmom, a preto je nemennou súčasťou života. Fromm (2014) však biologické vysvetlenie ľudskej deštruktivity nepovažoval za presvedčivé, pretože ako doložil, množstvo deštruktivity sa výrazne líši medzi jednotlivcami, rovnako aj v spoločenských skupinách. Napríklad, v Európe je omnoho väčšia deštruktivita v charaktere členov nižšej strednej triedy než v horných vrstvách obyvateľstva. Rovnako v kontexte národov platí, že pre niektoré je typická zvlášť silná deštruktivita, zatiaľ čo u iných nápadne absentuje. Fromm (2014) prízvukoval, že stupeň deštruktivity u ľudí je priamo úmerný obmedzovaniu životnej rozpínavosti, týkajúcej sa zmarenia celého života, blokovania spontaneity rastu a vyjadrovania svojich schopností. Pokiaľ je tendencia rásť zmarená, energia zameraná na život sa podrobuje procesu rozkladu a mení sa v energiu deštruktívnu. A naopak, čím viac sa uskutočňuje energia života, tým menšiu silu má deštruktivita. Ľudia a spoločenské podmienky prispievajúce k potláčaniu života vytvárajú teda určitý rezervoár, z ktorých sú živé nepriateľské tendencie proti iným ľuďom. Zhrnuté v jednej vete podľa Fromma (2003) - ak sa niekomu nepodarí integrovať vlastnú energiu pre svoje vyššie Ja, použije ju pre nižšie ciele.

Freud (1969, s. 430) taktiež tvrdil, že deštruktivita je pre ľudí prirodzená, pričom sa len líšia v objekte deštruktivnosti, ktorý sa týka ich samých alebo druhých, čo vyjadril slovami

"zožrať alebo byť zožratý". Fromm (1967) upozornil na fakty z toho vyplývajúce, teda že deštruktivnosť voči sebe samému je v protiklade k deštruktivnosti voči iným. Tomuto tvrdeniu však odporuje samotná skutočnosť, že u tých, ktorí nie sú sami voči sebe nepriateľskí, nenachádzame veľkú deštruktivnosť ani voči iným. Podľa Fromma (2019, s. 33) bola preto celá teória o vrodenej deštruktivnosti "založená skôr na abstraktných špekuláciách a neponúka takmer nijaké presvedčivé empirické dôkazy". On sám považoval násilie za dôsledok sociálnych, politických a ekonomických okolností (Fromm, 2019) na strane spoločnosti a triádu charakterových orientácií, t.j. nekrofilie, narcizmu a symbiotickej fixácie na matku na strane jednotlivca (Fromm, 1969). Fromm (2019) uvažoval aj o škodlivosti teórie biologicky zakorenenej agresivity a deštruktivity, nakoľko ponúka ľuďom ľahké objasnenie agresivity a zatváranie očí pred posunom k násiliu či jadrovej vojne.

Pre úplnosť treba dodať, že Fromm (2019) nepopieral prirodzené prvky agresivity v človeku. Tento typ agresivity nazýval benignou agresivitou a má podobu vlastnej pribojnosti, obrany pred druhými či situáčnej reakcie. Ak však hovorme o výraznej deštruktívnej a iracionálnej agresivite, t.j. malignej agresivite, ktorej cieľom je samotné násilie, tú považoval za neprirodzený prejav ľudského druhu.

Humanistická psychoanalýza definuje (humanistické) svedomie ako integrujúcu zložku osobnosti

Humanistická aj klasická psychoanalýza pripísala svedomiu mimoriadne významnú úlohu v živote jednotlivca aj spoločnosti. Pre Freuda (2005, s. 128) predstavovalo svedomie (Nadja) "najdôležitejšie črty vývoja aj individua", bez ktorého by ľudstvo len s ťažkosťami prežilo až do dnešných časov. Pre Fromma sa jednalo taktiež o kruciálny pojem, vďaka ktorému "posilňujeme celistvosť svojej osobnosti" (Fromm, 2014, s. 83). Na rozdiel od klasickej psychoanalýzy však Fromm (1967) rozlíšil pojem autoritárskeho svedomia a humanistického svedomia. Ich rozdiel spočíva primárne v spôsobe vyjadrenia. Humanistické svedomie je vyjadrením záujmu človeka o samého seba a o svoju integritu, kdežto autoritárske svedomie sa zaujíma o poslušnosť, sebaobetovanie a sociálne prispôbenie. V nasledujúcich riadkoch ich priblížime presnejšie.

Autoritárske svedomie je hlas zvnútornej vonkajšej autority, rodiča, štátu alebo kohokoľvek iného, kto je v určitej kultúre autoritou. Je regulované strachom pred trestom a nádejou na odmenu, závislé na prítomnosti týchto autorít a ich údajnej alebo skutočnej schopnosti trestať a odmeňovať. Pri vytváraní svedomia sa autority (rodičia, cirkev atď.) vedome alebo nevedome vnímajú ako etickí a morálni zákonodarcia, ktorých pravidlá a sankcie človek prijíma a zvnútorňuje. Často ľudia necítia pocit viny vynárajúci sa z ich svedomia, skôr strach pred takýmito autoritami. Mať dobré svedomie v tomto poňatí znamená, že človek potešil svoju autoritu, zlé svedomie znamená, že sa jej znepáčil. Autoritárske svedomie teda nie je podmienené vlastným úsudkom o hodnote, ale výlučne faktom, že jeho príkazy prinášajú autority. Ak sú tieto normy náhodou dobré, vedú svedomie človeka k jednaniu smerom k dobru. Ak sú nemorálne, stávajú sa rovnako

⁹ v orig. "...is primarily rooted in the need of man to express his faculties in relation to the world..."

súčasťou svedomia. Človek, ktorý veril Hitlerovi, napríklad cítil, že jedná podľa svojho svedomia, aj keď páchal činy, ktoré boli ľudsky odporne. Autoritátorské svedomie je vždy zafarbené potrebou človeka obdivovať, mať nejaký ideál, premietat' obraz dokonalosti do vonkajších autorít. Výsledkom je, že obraz týchto autorít sa ľahko idealizuje a zvnútorňuje. Vzniká neotrasiteľné presvedčenie o ideálnom charaktere autority, presvedčenie, ktoré je imúnne voči všetkým protichodným empirickým dôkazom.

Fromm (1967, s. 116) poznamenáva, že "autoritátorské svedomie je to, čo Freud opísal ako Nadja", s čím s ohľadom na Freudove (1989, s. 180) slová o svedomí, ako "strachu zo spoločenského trestu", musíme súhlasiť. V poňatí zakladateľa klasickej psychoanalýzy sa jedná o "kritickú inštanciu vnútri Ja" (Freud, 2003, s. 61), ktorej pôvod spočíva v mnohonásobnej identifikácii podľa najrôznejších vzorov, najmä však s otcom (Freud, 2005). Je to inštanca reprezentujúca vzťah k rodičom, ktorých poznanie, strach a obdiv bol prijatý ako súčasť vlastnej osobnosti. V priebehu ďalšieho vývinu preberajú rolu otca či rodičov iné autority, pričom si ich príkazy v Nadja zachovávajú svoju moc a v podobe svedomia vykonávajú morálnu cenzúru. Tak ako dieťa musí počúvať rodičov, podriaďuje sa Ja kategorickému imperatívu Nadja (Freud, 2005).

Druhý druh svedomia, humanistické svedomie, je oproti autoritátorskému náš vlastný hlas, prítomný v každej ľudskej bytosti a nezávislý na vonkajších sankciách a odmenách. V ňom zachováme vedomie o svojom ciele v živote a zásadách ako ho docieľiť. Zahnuté sú tu zásady, ktoré sme objavili sami, ako aj tie získané od druhých, o ktorých sme zistili, že sú pravdivé. Je to hlas nášho pravého ja, ktoré nás volá späť k sebe, aby sme žili produktívne, plne a harmonicky sa rozvíjali, t.j. aby sme sa stali tým, čím potenciálne sme. Právom ho môžeme nazvať hlasom našej láskyplnej starostlivosti o seba. Pri autoritárskom svedomí vzniká skôr strach, pri humanistickom pocit viny voči sebe samému. Ten signalizuje, že človek zabúda na samého seba a prehliada vlastné hodnoty a potreby. Ak je tento pocit viny príliš silný, než by sa dal odstrániť povrchnou racionalizáciou, nachádza výraz v pocitoch úzkosti alebo fyzickom ochorení. Ako príklad uvádza Fromm (1967) učiteľa trpiaceho závratmi bez organickej príčiny, ktorý je nútený vyjadrovať názory proti vlastnému presvedčeniu. Fromm konštatuje, že na poznámku psychoanalytika, že jeho problém môže súvisieť s jeho morálnym problémom, reaguje klient znepokojením. Následná analýza ukáže, že závraty boli skutočnou reakciou jeho lepšieho "ja", reakciou jeho zásadnej morálnej osobnosti na vzor života, ktorý ho nútil porušovať svoju integritu. Aj preto Fromm (2003) hovorí, že duševnú chorobu nemožno chápať oddelene od morálky osobnosti. Dá sa povedať, že každá neuróza predstavuje morálny problém.

Svedomie tak vo Frommovom (1967) poňatí na rozdiel od klasickej psychoanalýzy nie je len prísny dozorcou vytvárajúci úzkosti. Toto svedomie je strážcom našej integrity a schopnosťou povedať "áno" sám sebe. Fromm preto zdôraznil, že nie každý vnútorný konflikt má svoje adekvátne riešenie v oslabení funkcii svedomia. Svedomie považoval za hlas, ktorý osobu povoláva späť k sebe, umožňuje jej vedieť, čo má robiť, aby sa stala sama sebou, pomáha jej uvedomiť si ciele života a normy nutné k dosiahnutiu týchto cieľov.

V skutočnosti je rozum a svedomie našou najcennejšou schopnosťou a je našou úlohou ich rozvíjať a využívať. Úlohou každého etického mysliteľa je podporovať a posilňovať hlas ľudského svedomia, poznať, čo je dobré alebo čo je zlé pre človeka. Podľa Fromma (2015) sú pre človeka dobré všetky racionálne činy a správanie podporujúce rast a rozvoj osobnosti. Negatívne sú zase všetky iracionálne javy, ktoré zabraňujú rastu osobnosti ako sadizmus, potreba vykorisťovať, narcizmus atď. Konflikt tejto racionálnej a iracionálnej časti osobnosti považuje dokonca za základ analytickej liečby. Pre porovnanie, základ psychoanalýzy spočíval v konflikte medzi pudmi (Ono) a egom (Ja) človeka, resp. svedomím (Nadja).

Záver

Pre Fromma (2009, s. 27) je "zdrojom všetkých psychických síl, ktoré motivujú človeka" nachádzanie riešení vlastnej existencie a vyšších foriem jednoty so svetom a ľuďmi. Pokiaľ spoločnosť poskytuje vhodné sociálne, politické či ekonomické podmienky, podporuje osobnosť k rastu a progresívnemu riešeniu vlastného existenciálneho problému. Rozvíja sa produktívny, resp. biofilný charakter naplňajúci svoje vlastné poslanie a vytvárajúci jednotu so svetom. V opačnom prípade jestvuje tendencia k úniku od riešenia vlastného bytia a rozvoj neproduktívneho, resp. nekrofilného charakteru.

Pôsobnosť tejto základnej tézy humanistickej psychoanalýzy Erica Fromma zdôrazňujú dva aspekty. Za prvé, Fromm sa pokúsil svoje predpoklady potvrdiť aj empirickým skúmaním, čo nie je v psychoanalytických prístupoch bežné. Jeho rozsiahla medziodborová štúdia (Fromm a Maccoby, 1970) potvrdila jeho pôvodné teórie, keď preukázala spôsob akým industriálna spoločnosť vplyva a mení charakter ľudí v nej žijúcich. A za druhé, že Frommove kritické náhľady na spoločnosť, morálna a existenciálna kríza ľudí, či ich tendencia ku konzumu sa javia v dnešných časoch ešte aktuálnejšie ako v časoch samotného Fromma. Sme preto presvedčení, že pre mnohých odborníkov pomáhajúcich profesií, humanistov, ale aj laikov môžu byť Frommove teórie významným intelektuálnym stimulom a podnetom k úvahám o existenciálnych problémoch človeka či negatívnych dopadoch materiálnej a povrchnej spoločnosti.

Literatúra

Freud, S.: Za princípom slasti. Bratislava: Kalligram, 2005.

Freud, S.: Spomienka z detstva Leonarda da Vinci. Slovenský spisovateľ, 2001.

Freud, S.: Psychológia masy a analýza ja. Bratislava: Filozofia do vrecka, 1996.

Freud, S.: O človeku a kulture. Odeon, 1989.

Freud, S.: Vybrané spisy I. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1969.

Fromm, E.: Anatomia ľudskej deštruktivity. Citadella, 2019.

Fromm, E.: Umenie počúvať. Citadella, 2015.

Fromm, E.: Strach ze svobody. Praha: Portál, 2014.

- Fromm, E.:** Cesty z nemocné společnosti. Sociálně psychologická studie. Praha: EarthSave, 2009.
- Fromm, E.:** Umenie milovať. Ikar, 2006.
- Fromm, E.:** Psychoanalýza a náboženství. Praha: Aurora, 2003.
- Fromm, E.:** Mít nebo být?. Praha: Nakladatelství Naše vojsko, 1994.
- Fromm, E.:** Budete jako bohové. Radikálne reinterpretace Starého zákona a jeho tradice. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1993.
- Fromm, E.:** Umění být. Praha: Naše vojsko, 1992.
- Fromm, E.:** Sny a mýty. Bratislava: Obzor, 1970.
- Fromm, E.:** Lidské srdce. Jeho nadání k dobru a zlu. Praha: Mladá fronta, 1969.
- Fromm, E.:** The revolution of hope: Toward a humanized technology. Harper & Row, 1968.
- Fromm, E.:** Člověk a psychoanalýza. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967.
- Fromm, E.:** Humanism and psychoanalysis. Institute of the Mexican Society of Psychoanalysis, Mexico, D.F., 1963.
- Fromm, E., Maccoby, M.:** Social character in a Mexican village. A sociopsychanalytic study. New Jersey: Prentice-Hall, 1963.
- Fromm, E., Suzuki, D., De Martino, R.:** Zen buddhism and psychoanalysis. London: Novello & Company Limited, 1960.
- Funk, R.:** Erich Fromm. Brno: Nakladatelství Lidové noviny, 1994.
- Merkur, D.:** Explorations of the Psychoanalytic Mystics. Rodopi, 2010.
- Ryckman, R. M.:** Fromm's Humanistic Psychoanalysis. In: R. Ryckman, Theories of personality (4th ed). Pacific Grove (Brooks/Cole Publishing Co), 1989, p. 117-135.

Do redakcie došlo 30.10.2020.